

Moravcsik Gyula (1892–1972):
A bizánci egyház szerepe a középkori
Magyarországon⁹³

A történeti forrásokban fellelt adatok szerint a bizánci keresztény térítés első hatásai a magyarokat még a jelenlegi Magyarország elfoglalását megelőzően elérték, amikor a Fekete-tenger partvidékén tartózkodtak. Mint részletesen igazoltam egy korábbi tanulmányomban, fel kell tételeznünk, hogy amikor a magyar nép elfoglalta jelenlegi hazáját, már magával hozta a kereszténység ismeretét.(1)

Azonban a bizánci térítés nem az egyedüli tényező volt, amely előkészítette, hogy a magyarság felvegye az új hitet. Ezt a folyamatot befolyásolták az új országuk korábbi keresztény hagyományai is. A római kortól (melynek őskeresztény emlékeit egyre nagyobb számban tárják fel) a magyarok megjelenéséig a kereszténység megszakítás nélkül létezett Magyarország területén. Valójában még azok a törzsek sem vonhatták ki magukat a hatása alól, akiket idevetettek a népvándorlás hullámai.(2) Ez a hatás, mely kiterjedt a kelet-nyugati nagy vízvázlasztó körül, két irányból érte el a magyar területet: Rómából és Bizáncból. Az itteni a kereszténység, bár követte a pannóniai mintát, római eredetű volt, de később bizánci hatás érte. A nyugat-római birodalom bukása után a magyar terület a bizánci kultúra és politika szférájába került, majd a 8. század végétől ismét erős nyugati hatások érték. A 9. században Kirill és Metód missziója Bizáncból indult ki Róma irányában, és így megnyitotta a kapukat a nyugati kereszténység előtt.

A honfoglaló magyarok az avar törzsek maradékain kívül bolgárokat és szlávokat találtak a jelenlegi Magyarország területén. Ezek a csoportok különleges figyelmet érdemelnek a magyarországi kereszténység eredetével kapcsolatban. Az avarok korai régészeti anyaga világosan mutatja, hogy a bizánci kereszténységet nem ismerték. A 7-8. századi avar sírokban már egy sereg nyoma van a keresztény szimbólumoknak, melyek között a bizánci, egyenlő szárú kereszt nem ritka.(3) A 9. század közepe táján (864) a bolgárok felvették a kereszténységet, noha ez már sokkal korábban terjedni kezdett közöttük, és Borisz Mihály fejedelem alatt kiterjesztették uralmukat a Dunától keletre fekvő térségben. A Metód által a pannóniai szlávok között terjesztett kereszténység a nyugati rítust követte, noha a thesszaloniki görög szerzetes, mint ismeretes, liturgikus ügyekben megszerzett bizonyos engedményeket a Szentszéktől.(4)

A 9. század végén, amikor a magyarok elfoglalták új hazájukat, gyakran találkoztak itt a kereszténység nyomaival. Míg a nyugati, pannóniai terület Róma egyházi igazgatása alá tartozott, a Dunától keletre és délre eső területeken a bizánci kereszténység hagyományai éltek. Mivel a magyarok a Fekete-tenger térségéből hozták magukkal a kereszténység emlékét, nem csoda, hogy a kereszténység bizánci formája vert gyökeret közöttük, és az első magyar egyház-szervezet a bizánci mintát követte.(5)

⁹³ Fordította: Z. Tóth Csaba

Az angol kiadás forrása: <http://www.jstor.org/stable/2491705>

A magyarok honfoglalása közvetlen következménye volt a bizánci udvar politikájának. Miután részt vettek a bizánci-bulgár háborúban (894-69) Bizánc oldalán, Simeon, bulgár fejedelem megnyerte a keleti szomszédait, a besenyőket, a magyarok ellen. A besenyők megtámadták a magyarok szállásait, így a magyarok kénytelenek voltak új hazát keresni a Kárpát-medencében.(6) Magyarország területe századokon át a bizánci érdekszférába tartozott. A magyarok, miután letelepedtek itt, főként a hely földrajzi adottságai miatt, szorosabb kapcsolatba kerültek a Bizánci Birodalommal, melynek területére több támadást indítottak a 10. század folyamán. Seregeik gyakran elérték Konstantinápoly magas falait. Ezeknek a támadásoknak az emléke fennmaradt Botond vezér legendájában, melyet a magyar krónikák megőriztek.(7) E betörések során számos magyar esett bizánci fogságba, és a 943. évi békekötés után előkelő magyarok éltek kezesként Konstantinápolyban. Mindez lehetővé tette, hogy a magyarok közelről megismerkedjenek a bizánci kereszténységgel. Így nem meglepő, hogy egy honfoglaló magyar sírban egy ezüst gombon görög-keresztény felirat jelenik meg: + *K(yri)e boêthê E(ô)an (n)ê amê(n)*. Magyar követek többször látogattak a császári udvarba, és ezen alkalmakkor a fejedelmi család tagjait és a magyar vezéreket is a vendégek közé számították. A „barbár” hercegek és vezérek e látogatásai az udvarnál általában a kereszténységre térítésükkel járt együtt. A bizánci feljegyzések részletesen beszámolnak ezekről a látogatásokról.

Az egyik ilyen beszámoló a 11. században Joannes Skylitzes-től származik, de művének eredeti görög szövegét még nem adták ki.(*). Viszont Georgius Kedrenus krónikája szó szerint lemásolta Skylitzes-nak azokat a részleteit, melyek bennünket érdekelnek.(8) A 12. században Joannes Zonaras is merített Skylitzes-től. Krónikájában szinoptikus formában szerepel a történet.(9) Ezekben a forrásokban megjelenik, hogy egy magyar vezér, Bulcsu, akit a magyar krónikákból is ismerünk, a bizánci udvarba látogatott és felvette a kereszténységet. Maga Konstantin császár emelte fel a keresztelő medencéből, vagyis a császár lett a keresztapja. Bulcsut megtisztelték a „patrícusi” ranggal, és bőségesen megajándékozták mielőtt hazatért. Nem sokkal később egy másik előkelő vezér, Gyula érkezett a császárvárosba. Ő is megkeresztelkedett, és tiszteletbeli rangot és ajándékokat kapott a császártól. Távozásakor Gyula magával vitt egy Hierotheus nevű szerzetest, akit Theophylactos szentelt fel Turkia (Magyarország) püspökévé, s aki azután komoly térítő tevékenységet fejtett ki. Gyula híven megőrizte keresztény hitét, leállította a Bizánci Birodalom elleni támadásokat, és szabadon engedte a bizánci foglyokat. Bulcsu azonban, akinek megtérése csak felületes volt, ismételten betört a bizánci területekre.

Ennek a beszámolónak a hitelességét néhányan megkérdőjelezték, azon az alapon, hogy Skylitzes munkája kb. száz évvel később íródott az említett események után. Ez a megközelítés azonban alaptalan. Megbízható kortárs forrásokból tudjuk, hogy Skylitzes a beszámolóját Bíborbanszületett VII. Konstantin császár korából merítette.(10) Skylitzes tudósításának hitelességét alátámasztja az egyes részek vizsgálata és összehasonlításuk más forrásokkal. Bíborbanszületett Konstantin császár, aki a történetben megjelenik, egyik saját munkájában említi Bulcsu látogatását Konstantinápolyban, hozzátéve, hogy vele volt Árpád fejedelem unokája, akit a császári szerző *philos*-nak nevez.(11) Kétségtelen, hogy maga a császár volt az, aki ezzel a baráti jelzővel tisztelte meg a magyar herceget.(12) Ebből ismét levonhatjuk a következtetést, hogy a herceg is felvette a kereszténységet Konstantinápolyban. Theophylactos, aki felszentelte Hierotheust Magyarország püspökévé, szintén jól ismert. Ő volt I. Romanus Lekapenos császár fia, és Konstantinápoly pátriárkája 933-956 között.(13) Végül az is világos a magyar krónikákból, hogy Bulcsu a német-római császár, I. Ottó kezére került 955. augusztus 10.-én, az Augs-

burg melletti csatában, és röviddel ezután felakasztották.(14) E tények alapján kikövetkeztethetjük a két látogatás időpontját. Mivel Konstantin császár műve 948-49 és 951-52 között íródott,(15) és mivel Bulcsu látogatása nyilvánvalóan Konstantin uralkodása idején történt (945-59), s minthogy Skylitzes azután számol be erről, hogy leírja az ifjú II. Romanus koronázását, amely 948 tavaszán történt, így a két látogatás 948 tájára helyezhető. A két magyar vezér keresztelőjének részletei jellegzetesen bizánciak voltak. A keresztelési szertartáson a császárt keresztapaként ábrázolták, ahogy látható a madridi Skylitzes-kézirat egyik miniatúráján.(16) Az előkelő magyar vezérek elnyerték a „patrícius” rangot és gazdagon megajándékozták őket. Gyula, aki megtartotta a keresztelő alkalmával kötött egyezséget, a bizánci érdekeket képviselte országában. Ezeken kívül számos párhuzamot lehet találni a bizánci feljegyzésekben, melyek ugyanígy írják le a „barbár” vezérek és fejedelmek megtérítését.

A két magyar vezér megtérése nagy jelentőségű volt mind Bizánc, mind Magyarország szempontjából. A bizánci udvarnak nem csupán az volt a célja, hogy a magyarokat féken tartsa, mivel betöréseik a rettegés állandó forrásai voltak, hanem, a bizánci hagyomány szerint az is, hogy felhasználja őket más népek ellen, s hogy a még pogány magyarokat betagozza a bizánci politikai és vallási igazgatásba. Nem véletlen, hogy a két előkelő vezér Árpád dédunokájával együtt jelent meg Konstantinápolyban. A látogatások jelentőségét az is kiemelte, hogy Gyula hazavitte magával Hierotheust, akit a konstantinápolyi pátriárka szentelt föl Turkia (Magyarország) püspökévé. Ebben az eseménysorban hasonlót láthatunk, mint egy évszázaddal korábban Kirill és Metód tevékenységében. A püspök címében egy egész térség neve szerepel, nem egy városé, mint másutt szokott. Ennek stratégiai súlya volt; kihangsúlyozták vele a püspökség missziós jellegét, rámutatva, hogy Hierotheus, az első magyarországi püspök joghatósága kiterjed a magyarok egész területére. A források szerint Hierotheus tevékenysége rendkívül hatékony volt. A kérdés az, hogy vajon ezt megerősítik-e más adatok, s hogy mi lett a jövőbeli sorsa ennek a magyarországi térítő püspökségnek?

A püspökséggel kapcsolatban legutóbb kiadott egy pecsétet a New York-i Shaw Collection, melyen megjelenik egy felirat: Theophylactos, a turkok püspöke.(17) Nem lehetetlen, noha nem is bizonyos, hogy ez a püspök Hierotheus utódja volt.(18) Azonban sokkal többet tudunk meg Hierotheus térítésének további sorsáról egyéb forrásokból. Ószláv nyelven írt régi orosz dokumentumok között, melyek a „latinok” elleni vitákkal foglalkoznak, van egy mű, *Pov-jest o Latinjeh. . .* címmel (19), amelynek rövidített változata megtalálható az ún. „Nikon Krónikában”,(20) hasonlóképpen az ún. *Kormčaja Kniga*-ban.(21) E dokumentum befejező része a bulgárok, ruszok és magyarok térítésével foglalkozik. A névalakok bizonyítják, hogy a művet görögből fordították, és valószínű, hogy az eredeti görög kéziratot a 12. században írták. A bennünket érdeklő részlet (22) a peónokkal foglalkozik, „akik ugrok, de magukat mager-nek hívják.” Ennek a népnek két vezére Konstantinápolyba ment és itt felvette a kereszténységet; de mielőtt görög püspököket küldtek volna az országukba, a Stephan nevű vezér meghalt. Mivel ebben az időben a bizánci birodalmat számos támadás és csapás érte, nem lehetett megerősíteni a peónok hitét, akik nem ismerték az írást. Így a latinok térítették meg őket a maguk hitére. — Ennek a tudósításnak a magva a két vezér megkeresztelése Konstantinápolyban. Mivel e vezérek egyikének jellemzése teljesen megegyezik azzal, amit Skylitzes ad Gyuláról, nem lehet kételkednünk afelől, hogy a szláv szöveg Stephan-ja azonos Gyulával. Ebből az következik, hogy Stephan volt Gyula keresztény neve, melyet a megtérésekor kapott Konstantinápolyban. Ezek az egybeesések valószínűsítik, hogy mind a szláv szöveg, mind az eredeti görög beszámoló abból a 10. századi bizánci munkából származik, melyből Skylitzes is merített. Azonban a szláv

változat szerzője, mely munka az egyházszakadás után íródott és nyilvánvalóan polemikus szándékkal, egy későbbi korszak perspektívájából látta az eseményeket, és a szerző tudta, hogy a keleti egyház missziós munkája nem járt olyan messzeható eredményekkel, mint a nyugati latin egyházé. Ebből azonban semmiképp nem következik, hogy a keleti egyház szerepe befejeződött Hierotheus püspök térítő tevékenységével.

Az, hogy Skylitzes Gylas-a és a szláv forrás Stephan-ja azonos az idősebb Gyulával, akinek törzse a Maros folyó mindkét partján letelepedett, vitán felül áll. Így az első magyarországi missziós püspökség tevékenysége megkezdődött, és a magyar kereszténység első szervezett formája létrejött. Ezért nem véletlen, hogy kb. félszázaddal Gyula konstantinápolyi útját követően ismét rátalálunk a bizánci kereszténység nyomaira, ugyanazon a területen, ahol Hierotheus püspök működött. A Gellért-legendából tudjuk, hogy Ajtony, akinek tartománya a Kőrös folyótól Erdélyig és a Duna vonaláig terjedt, a görög rítus szerint keresztelkedett meg (*secundum ritum Graecorum*) Viddinben. Ezenfelül azt olvassuk, hogy hatalmát a görögöktől nyerte, és Marosváron egy görög monostort alapított Keresztelő Szt. János tiszteletére („*Accepit autem protestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Johannes Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum*”). Később, amikor Csanád, Szt. István király hadvezére legyőzte Ajtonyt, az elesetteket a fent említett monostorban temették el, mert abban az időben nem volt más monostor ebben a tartományban („*quin in eodem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat*”). Csanád alapított egy új monostort Szt. György tiszteletére, ahová átvitte a szerzeteseket és apátokat a Keresztelő Szt. János monostorból („*introducens illuc memoratos Grecos monachos de monasterio beati Johannes Baptiste una cum abbate*”). Ez az új monostor volt az oroszlanosi.(23)

E forrás beszámolójának hitelességét teljesen aláámasztják a régészeti leletek. 1868-ban felfedezték a marosvári görög egyház alapjait a keresztelő medencével a templom előtt. De vannak még más nyomai a bizánci kereszténységnek azon a területen, mely egykor Ajtonyhoz tartozott. Csanádtól délre, Nagyszentmiklóson 1799-ben megtalálták „Attila kincsét”, melyben többek között van két arany edény, görög feliratokkal. A szöveg egy vízszentelő formulát tartalmaz, melyet általánosan használtak a görögök.(24) A kincset magát a legutóbbi kutatások bolgár eredetűnek tekintik(**) és a keletkezését kb. a 9. század második felére teszik.(25) Ezenfelül a legutóbbi kutatások kimutatták, hogy a 11. század elején Magyarország déli része, nevezetesen a temesi térség is a keleti egyházszervezethez tartozott.(26) Az, hogy Ajtony Viddinben keresztelkedett meg, elég valószínű, mivel a helyet 1002-ben foglalták el a bizánci csapatok, maga II. Basil császár vezetésével. Valószínű, hogy ekkor tért át Ajtony, és ennek egyaránt volt politikai és vallási jelentősége. A magyar honfoglalás előtt a Kárpát-medence keleti fele bulgár uralom alá tartozott, s így elég természetesnek látszik, hogy Ajtony a hódolatát kellett kifejezze a bizánci császárnak, aki a bulgárok ellen harcolt, és szövetségese volt a magyar királynak, Szt. Istvánnak. Később, a legutóbbi kutatások szerint 1028 körül, Ajtony fellázadt a király ellen és legyőzte a király hadvezére, Csanád.

Hogy mi volt az eredménye a bizánci térítéseknek Gyula és Ajtony személyével kapcsolatban Magyarország keleti felén, nem tudjuk, mert nincsenek róla adatok. Mégis, ha megfontoljuk, hogy a honfoglaló magyarok magukkal hozták az új hazájukba a bizánci kereszténység ismeretét, s hogy a Dunától keletre a kereszténységnek voltak már követői az avarok és bulgárok között, akkor feltehetjük, hogy a nyugati egyház térítő munkájának kezdete, a 10. század hetvenes éveitől a bizánci egyház már számos magyart megnyert a keresztény hit számára.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a bizánci misszió hatásai nem korlátozódtak egyedül a magyarokra a keleti térségben. Gyula konstantinápolyi megtérésnek és Hierotheus püspök térítő munkájának számai közvetlenül Szt. István, az első magyar keresztény király udvarába vezetnek. Gyula leánya, Sarolt, Géza fejedelem felesége volt, és Szt. István anyja. Minden valószínűség szerint Saroltot Hierotheus püspök keresztelte meg. Egy nyugati feljegyzés arra utal, hogy a magyar kereszténység Gézával kezdődött, „*qua duce erat christianitas coepta.*”(27) Így nem lehet véletlen, hogy az első magyar keresztény király ugyanazt a nevet kapta a keresztségben, mint korábban anyai nagyapja, Gyula-István, amikor megkeresztelkedett a bizánci császár udvarában. Jellemző, hogy Szt. István családjában több görög eredetű keresztnév fordul elő.

Korábbi kutatók gyakran jutottak téves következtetésekre, amikor Szt. István egyházpolitikáját tanulmányozva úgy vélték, hogy a magyar nemzet, mely felvette a kereszténység nyugati formáját s így a római egyházhoz kapcsolódott, ezáltal teljesen kizárta a bizánci egyházi hatások lehetőségét. Nem szabad elfelejteni, hogy a 11. század elején, noha hatalmi megfontolásból létezett egy erős rivalizálás a keleti és nyugati egyházak között, és az ellentét egyre élesebb lett, a tényleges szakadás még nem következett be. Valójában épp abban az időben, a nyugat-római birodalom újraalapításának szándékával a bizánci befolyás erősen érezhető volt Itáliában, a nyugati kereszténység központjában. Ezzel összhangban alapította Nilus 1004-ben, Szt. István korában a bazilita görög monostort a Rómához közeli Grotta Ferrata-ban. Így, amíg a magyar király a nyugati civilizációs szféra és egy német-római érdekszféra mellett döntött, ugyanakkor szabad tevékenységet biztosított a bizánci egyháznak is.

A magyar királyság, amely a bizánci és a római érdekszférák találkozási vonalán feküdt, nem zárkozható el a bizánci befolyás elől. Szt. István lojális volt II. Basil császárral. 1004-ben, amikor a magyarok elfoglalták Skopjét, magukkal vitték Szt. György relikviáit.(28) A tények, melyek igazolják az erős egyházi kapcsolatokat Bizánccal, még világosabbak, ha felidézük, hogy Szt. Istvánnak építtetett egy nagyszerű templomot Konstantinápolyban, és bőkezűen ellátta mindennel, amire szüksége volt.(29) Lehetséges, hogy a Pantokrátor monostor, melyet egy évszázaddal később alapított Konstantinápolyban II. Komnenosz János császár felesége, aki a magyar Szt. László király leánya volt, ugyanabban az épület tömbben épült, mint az ősi magyar templom. Magyarországon belül is megjelennek a bizánci egyházi művészet hatásának nyomai. Egy feljegyzés szerint Szt. István egy ajándékot kapott a görög császártól, melyben belefoglalták a Szent Kereszt egy darabját. Ezt a keresztet viselte Szt. István fia, Imre herceg, akit később szentté avatott a latin egyház.(30) Ezenfelül van egy bizánci kereszties ékszerdoboz az esztergomi érseki kincstárban, amely a 11. századból maradt fenn. A tárgyon görög felirat olvasható, és jellemző módon kb. még harminc bizánci relikvia került elő magyar területen. A márvány szarkofág, mely a hagyomány szerint a szent király maradványait tartalmazta, szintén bizánci stílusú. A koronázási palást hasonlóan bizánci mintát követ. A Szt. István korabeli katedrálisok is erős bizánci hatásokat mutatnak, különösen a veszprémi töredékes maradványai. Legutóbb a 11. századi bizánci stílus nyomaira bukkantak a zalavári apátság oltár-töredékén és a tarnaszentmáriai templomban. A feljegyzések megemlítik, hogy görög kőfaragó mesterek dolgoztak a budai templomon, melyet Szt. István építtetett.(31) Így nem meglepő, hogy Óbudán nem sokkal ezelőtt egy épület romjai között felfedezték egy templom nyomait, mely 11. századi bizánci stílusban épült. A feldebrői templom freskóin is bizánci hatás látható; ezek valószínűleg a 10-11. században készültek, és ezek a legrégebbiek, melyek ránk maradtak. A feljegyzések megemlítik, hogy görögök éltek Magyarországon Szt. István korában.(32) Szt. Gellért püspök, aki vezető szerepet játszott Szt. István udvarában, velencei volt, de tudott görögül. A legutóbbi

felfedezések igazolják, hogy görög forrást használt az egyik műve megírásához. A Szt. István-nak tulajdonított *Intelme*k hasonlóságot mutatnak a bizánci *Királytűkrök*-kel. E művek néhány eleme kifejezetten bizánci jelleget mutat. Vegyük például az *Intelme*k híres mondatát: „Melyik görög igazgatná a latinokat görög erkölcsök szerint, avagy melyik latin igazgatná a görögöket latin erkölcsök szerint?” („*Quis regeret Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus regeret Grecos Latinis moribus?*”)(33), ez is igazolja, hogy legalábbis a görögök nagy hatást gyakoroltak a magyar király felfogására.

Bizánci egyházi hatás töredékes nyomai jelennek meg Szt. István görögül írt alapítólevelében, mely egy bizánci rítusú apácakolostor létezéséről tanúskodik Veszprémvölgyben. Noha ez a dokumentum csupán egy 1109-ben készült átíratban maradt fenn Kálmán király idejéből, a legutóbbi kutatás igazolta, hogy ez a Szt. István-i charta hiteles másolata. Kálmán király latin szövegéből, a *Renovatio*-ból kitűnik, hogy az eredeti dokumentum tekercsben készült és Szt. István pecsétjével volt ellátva. Ez a leírás összhangban van a bizánci császári charták általános jellegével. A charta görög szövege arról tudósít, hogy a magyar király a veszprémvölgyi apácakolostort a Szűzanya tiszteletére, a felesége, gyermekei, a maga, és egész Pannónia üdvéért alapította. A szöveg azután elsorolja az adományokat és kiváltságokat, melyekben az apácák részesültek, majd lezárásképpen elátkozza azokat, akik megrövidítik az apácakolostor tulajdonait.(34)

A Kálmán-kori *Renovatio* 1109. évi latin szövegéből kitűnik, hogy az eredeti alapítólevél görögül íródott, „*iuxta linguam auctoris monasterii*”. Így nem Szt. István volt az apácakolostor alapítója, hanem egy másik személy, aki nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állt vele. A magyar király csupán szentesítette az alapítást és ellátta az apácakolostort a szükséges támogatásokkal, ugyanúgy, ahogy II. Komnenosz János, bizánci császár ellátta a Pantokrátor kolostort, melyet felesége, Iréné császárné, korábban magyar hercegnő alapított, majd ennek halála után a császár kibocsátotta a chartát 1136-ban. Néhányan úgy vélik, hogy Szt. István felesége, Gizella királyné volt a veszprémvölgyi alapító; mások úgy gondolják, hogy a király nővére volt, a bulgár cár, Gavril-Radomir elűzött felesége. Sokkal valószínűbb azonban az a feltevés, hogy Szt. István anyja, a konstantinápolyban megkeresztelkedett Gyula leánya volt az alapító, noha ezt nem igazolja a fent idézett kifejezés, és az sem, hogy Szt. István egyáltalán nem említi anyját a chartában. Így minden jelből arra lehet következtetni, hogy az alapítót Szt. István családjában kell keresni. A Szt. Margit-legenda különböző változataiban azt olvassuk, hogy Szt. István fia, Szt. Imre herceg feleségének származását kétségbevetették. Néhány történet szerint atyja a görög császár volt; mások szerint a római császár. Szt. Imre bizánci kapcsolatait illetően néhány forrás fenntartotta, hogy 1109 körül voltak híresztelések arról, hogy Szt. Imre halálának órájában egy görög érsek látott egy angyalt, amint az ifjú herceg lelkét a mennybe viszi.(35) Kortárs feljegyzésekben azonban nincs nyoma annak, hogy Szt. Imre herceg felesége görög hercegnő lett volna, így ez a kérdés jelenleg nyitott. Ha a Margit-legenda közlése igaznak bizonyulna, feltárhatalna a titok a veszprémvölgyi apácakolostor görög anyanyelvű alapítójának személyéről.

Korábbi kutatók feltételezték Szt. István görög nyelvű oklevelével és a veszprémvölgyi apácakolostorral kapcsolatban, hogy egyaránt volt egy itáliai és egy német-bizánci befolyás is. Azonban kiderült, hogy a charta szóhasználata jellemzően bizánci és a nyelve teljesen megfelel a bizánci köz- és okirati nyelvnek, így ez a hipotézis nem igazolódott be. A chartát csupán a bizánci kulturális szféra alapján lehet értelmezni, melyet ismertek Szt. István udvarában, mivel nyilvánvalóan egy ott élt görög pap fogalmazta meg a dokumentumot, legvalószínűbben 1010

táján. Másfelől mindez azt bizonyítja, hogy noha Szt. István a nyugati egyházhoz kapcsolta országát, mindazonáltal a kereszténység bizánci formája is utat talált udvarába.

Nem sokkal Szt. István uralkodását követően, a bizánci egyház új magyarországi nyomaira derül fény. I. András király (1047-60) alapított két monostort a kortárs források szerint: az egyiket Tihanyban, a másikat Visegrád közelében.(36) Számos okunk van annak feltételezésére, hogy mindkettő bazilita monostor volt. A legutóbbi kutatások nagyban valószínűvé teszik, hogy Tihany korábban bizonyos görög remeték lakóhelye volt, és a monostort számukra alapították.(37) III. Honorius pápa egy 1221. évi levelében beszámol arról, hogy a visegrádi monostorban régen görög szerzetesek éltek,(38) így nyilvánvaló, hogy az I. András által alapított monostor a bazilita szerzetesek által követett minta alapján jött létre. Mivel a trónralépése előtt orosz földön tartózkodó I. András felesége, Anasztaszija, Jaroszláv, kijevi nagyfejedelem leánya volt, nem vethetjük el azt a teóriát, hogy a görögökkel együtt szláv szerzetesek is éltek a visegrádi monostorban, s hogy amikor a csehországi Šazave kolostor szerzetesei 1055-ben Magyarországra menekültek, menedékre találtak a visegrádi kolostorban.(39) I. András neve is a bizánci-rusz kapcsolatokra utal, mivel ismert dolog, hogy Szt. András ugyanazt a szerepet játszotta a keleti egyházban, mint Szt. Péter apostol a nyugati egyházban, és a legenda szerint ő volt az orosz egyház alapítója. A Szt. Andrásnak szentelt visegrádi kolostorral szomszédos Szentendre város neve is utal erre a szentre. Ezenfelül I. András bizánci kapcsolataira utal az ún. „Konstantin Monomachosz korona”, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz, és minden jel szerint a magyar király kaphatta adományként 1042 és 1055 között Bizáncból.(40)

A messzeható kutatásoknak köszönhetően biztos tudásunk van három olyan görög kolostorról, melyek a 11. században léteztek Magyarországon. Későbbi adatokból még többet tudunk róluk. Egy 1324. évi dokumentumból, amely legutóbb jelent meg, arról értesülünk, hogy a mai Dunapentele falunál görög apácák éltek („*ubi Beginae sive moniales Grecales condamn commorabantur*”); így ez is egy görög kolostor volt. Nyilvánvaló, hogy a falu neve kapcsolatban van a görög egyház *’agios Panteleêmôn* nevű mártírjával († 305). Ezt a kolostort említi egy 1238. évi dokumentum, de ekkor már nincs utalás a görög jellegére.(41) Ezt a kolostort nem alapíthatták a 13. században; ez sokkal korábbi volt, valószínűleg 11. századi. A pásztói kolostor is görög eredetű kellett legyen, mint később látni fogjuk. Hiteles bizonyítékunk van a szávaszentdemeteri görög kolostor létezésére, amelyet először III. Honorius pápa levele említ 1218-ban. VI. Kelemen pápa 1334. évi levelében világosan állítja, hogy ebben a kolostorban görögök, magyarok és szlávok éltek egymástól elkülönítve, az alapítás óta.(42) A keleti egyházközösség kiterjedését illusztrálja továbbá az a tény, hogy 1164-ben Szirmium tartomány (Szerém vármegye) népe és papsága teljes díszben és egyházi énekeket énekelve fogadta Mánuelt, bizánci császárt.(43) Azt is tudjuk, hogy Bácska volt a Szerémség egyházi központja a 12. században, és egy görög rítusú prelátus, nyilván egy metropolita is itt székel.(44) Ha megfontoljuk, hogy egy jegyzékben, mely a magyarországi kolostorok számáról készült a tatárjárás előtt, kb. 600 kolostor szerepel (eddig csupán 400-at azonosítottak közülük), és hogy a korábbi időkre vonatkozó feljegyzések rendkívül ritkák, valamint hogy, mint később látni fogjuk, a görög kolostorok egy idő múlva a nyugati szerzetesrendekhez kerültek, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a görög kolostorok száma magyar területen nagyon figyelemreméltó volt a 11-12. századokban. Ezt a következtetést alátámasztja továbbá a nagyon kevés adat, amely ránk maradt a görög kolostorok és szerzetesek spirituális életéről és írásbeli tevékenységéről.

Ezek a középkori magyar kolostorok görög nyelvű könyveket is őriztek a dokumentumok egyértelmű tanúsága szerint. Ha nem is fogadjuk el bizonyítottan azt a feltevést, hogy Szt.

Gellért hozzájutott görög forrásokhoz a marosvári kolostor könyvtárában, de egy régi feljegyzésből tudjuk, hogy volt egy *Psalterium Graecum* a pannonhalmi apátság könyvtárában, a 11. században. A 12. század elején egy bizonyos Cerbanus, akinek személyét nem ismerjük, de aki nyilvánvalóan egy bazilita szerzetes volt, latinra fordította két görög egyházatyát, Maximus és Damaszkuszi János műveinek egyes részleteit, a pásztói kolostor birtokában lévő görög kéziratról.(45) Ebből az következik, hogy a pásztói kolostor eredetileg szintén görög volt. A fordítás a pannonhalmi apátságban készült, és a fordító a munkáját a pannonhalmi apátnak, Dávidnak (1131-50) ajánlotta, hálából a vendégszeretetéért, melyet itt élvezett. Fontos kiemelni, hogy Damaszkuszi János művének első latin fordítása, amely Magyarországon készült, befolyásolta a későbbi latin fordításokat. Nyugati teológusok, közöttük Petrus Lombardus, e fordítás révén ismerték meg ezt a nagy görög egyházatyát.(46) A fordítás kéziratának fennmaradásából az ausztriai kolostorokban, és a fordítás hatásából, melyet nyugati teológusokra gyakorolt, jogosan következtethetünk arra, hogy a magyarországi görög kolostorok jelentős közvetítő szerepet játszottak a 11-12. századokban.(47) A görög egyházi irodalom néhány terméke a magyarországi bazilita kolostorok fordításai révén érkezett nyugatra, és több bizánci legenda és monda került ezáltal nyugatra. Ezt alátámasztja az a tény, hogy számos magyar monda és legenda bizánci eredetű. Így például a magyar krónikákban a Lél vezérről szóló történet tartalmaz néhány mozzanatot a bizánci Salamon-legendából, és a magyar Szt. László legenda egyik epizódja nagyban emlékeztet a Bizáncban népszerű katona-szentek legendáira;(48) különösen Szt. Demeter legendájára, aki Thesszalonika védőszentje volt, noha kultuszának eredeti szülőhelye Szirmium tartomány, ahol a magyar Száva-szentdemeter és a száv Mitrovica őrzik emlékeztétét. Bizonyosan nem véletlen, hogy a II. Dukász Mihály, bizánci császár által I. Géza királynak 1075-ben küldött korona zománcképein Szt. Demeter képmása látható.(49) A régi, szegedi katedrális is Szt. Demetriusnak volt szentelve. A szent magyarországi ünnepnapja október 26, ahogy a keleti egyházban, s nem október 8, mint nyugaton. Szt. Demetrius mellett voltak más bizánci szentek is, akiket tiszteltek a középkori magyar egyházi életben. Említettük, hogy a magyarok Szt. István idején magukkal hozták Skopjéből Szt. György ereklyéit, akit különösen tiszteltek. A hagyomány szerint, amikor Csanád legyőzte Ajtonyt, ezt Szt. György nevében tette. Amikor 1072-ben Salamon király és Géza herceg seregei Nis-ig hatoltak, visszafelé magukkal hozták a mártír Szt. Prokópius kezét, melyet később, 1164-ben Mánuel császár vitt vissza Nis-be.(50) További kutatások, különösen a középkori magyar helynevek vizsgálata, növelik a számos bizánci szent előfordulását Magyarországon.

A bizánci egyház hatásának kiterjedését, hogy milyen messzeható volt, és milyen meghatározott szint és jelleget adott a magyar kereszténységnek, teljesen csak a legújabb kutatások tárják fel.(51) Napvilágra került, hogy a 11. század folyamán a magyar egyházat több vonás jellemezte, melyek elsősorban bizánciak voltak. Egy zágrábi magyar misszáléban, mely híven tükrözi a 11. századi magyar liturgiát, miserendet, van egy vízszentelési formula, mint az „*ut mos est Gracorum*” szavak mutatják, mely a görög szöveg tükörfordítása. Az is jelentős, hogy a papok nősülése engedélyezett volt egy ideig Magyarországon, épp úgy, mint Bizáncban. Amikor a gregoriánus mozgalom követői tiltakoztak ez ellen, a magyar püspökök, László királlyal az élükön, a 691-692. évi trullós-i zsinat dekrétumára hivatkoztak (*Concilium Quinquesextum*), melyet a római egyház sosem ismert el. Csak 1112-ben fogadta el Róma álláspontját Kálmán király. A legmeglepőbb adatokat azonban a böjti szokások vizsgálata nyújtja. A szabolesi zsinat 1092-ben megvédte a magyar böjtölési módot, amely, összhangban a bizánci gyakorlattal, hét hétig tartott; míg a latin egyház hat hétben, azaz negyven napban határozta meg a böjtöt. Mivel

a régi bizánci szokást a 7. században felváltotta a nyolc hetes böjt, így fel kell tételeznünk, hogy a magyar gyakorlat a régi bizánci szokás fenntartására még a 7. század előtti periódusból származott. Mindeztidáig nincs kielégítő válasz arra a kérdésre, hogyan volt ez lehetséges. A feltevés, hogy a magyarok akkor ismerték meg a bizánci böjtölési módot, amikor még a Fekete-tenger partvidékén éltek, és olyan sokáig változatlanul megőrizték, kronológiai okok miatt aligha valószínű; az onogur térítő püspökséget csak a 8. század közepén alapították meg, így egy erős bizánci hatás csak ezt követően jöhetett létre.(52) Mégis, bármi legyen az oka a régi bizánci böjtölési gyakorlat átvételének, más dolgokkal együtt ez is bizonyítja, hogy noha a magyar kereszténység határozottan a római rítust követte, mindazonáltal megőrzött több bizánci vonást a 12. század elejéig. Ezenkívül a bizánci hatásról kézzelfogható nyomok is vannak, mint például a Besztercénél kiásott 12. századi tabernákulum görög feliratai.

III. Béla király korában (1163-96, uralk. 1172-től) a bizánci egyházi kapcsolatok új nyomai jelennek meg. Béla ifjúkorában majd' egy évtizeden át Mánuel császár udvarában élt, ahol áttért az ortodox hitre, és részt vett az 1166. évi konstantinápolyi zsinaton, mint a bizánci császár leendő veje. Hazatérésekor az esztergomi érsek nem akarta megkoronázni, nyilvánvalóan azért, mert áttért az ortodox hitre. A Mánuel halála utáni nehéz időkben Béla megkísérelt létrehozni egy magyar-bizánci úniót, de nem járt sikerrel.(53) Kétségtelenül ennek a törekvésnek köszönhető a bizánci kettős kereszt megjelenése a magyar államcímekben.(54) Valószínűleg Béla volt az, aki egyesítette a két koronát — Szt. István koronáját a bizáncival.(55)*** Azt is tudjuk, hogy 1183-ban ő hozta Esztergomba Rila-i Szt. Iván ereklyéit Sardicá-ból (Szófia).(56) Erről a korról érdekes beszámolót találunk Béla veje, II. Angelosz Izsák császár, és Jób, esztergomi érsek (1190 k.) közötti levelezésben, dogmatikai kérdésekről. Néhány legutóbb megtalált levél közül az egyik Demetrius Tornices császár nevében íródott, és kiderül belőle, hogy maga az esztergomi érsek a bizánci udvarba látogatott, és személyesen ismerte a császárt, aki azt az álmát dédelgette magában, hogy a két egyházat egyesíti a saját vezetése alatt.(57) Tény, hogy az esztergomi bazilika diadalkapuját az érsek készítette bizánci minta alapján, és ez összefüggött a konstantinápolyi látogatásával.

A 13. század elején a görög kolostorokban az élet nagy változáson ment át. A legutóbbi kutatás kimutatta a kapcsolatot e változás és aközött, ami ezidőtájt végbement a görög államban és egyházban.(58) Mint már ismeretes, 1204-ben a negyedik kereszteshadjárral összefüggésben Konstantinápoly a nyugat birtokába került, és ott egy latin birodalom, és egyúttal egy latin patriarchátus alakult meg. Ennek következménye volt az, amit „latinizációnak” neveznek. A görög püspökök a latin érsekek ellenőrzése alá kerültek, és latin kolostorok alakultak. Ezek a tendenciák Magyarországon is éreztették hatásukat. III. Ince pápa egyik, 1204-ben írt leveléből látható, hogy támogatta a magyarországi görög kolostorok egy külön püspökségben való egyesítésének gondolatát, mellyel a magyar püspökök nem törődtek.(59) III. Ince egy másik levelében, ugyanebben az évben azt írja, hogy számos görög kolostor van a magyar király országában.(60) Azonban a pápa terve nem valósult meg; helyette a konstantinápolyi latin birodalom alapításának köszönhetően a latinizáció Magyarországon is széles körben megindult. Az izolált latin környezetben a görög kolostorokat elvágták a bizánci szellemi gyökereiktől, és egymás után a nyugati szerzetesrendek birtokába kerültek. Így a ciszterciek foglalták el a görögök helyét Pásztón 1190-ben, Visegrádon 1221-ben, és Veszprémvölgyben a 13. század folyamát. A görög szerzetesek a legtovább szávaszentdemeteri kolostorban tartottak ki, melyet 1218-ban Honorius pápa vont a saját uralma alá.(61) Amikor helyreállt a Bizánci Birodalom, a helyzet

megváltozott. VII. Kelemen pápa egyik 1344-ben írt leveléből látható, hogy a szávaszentdeme-
teri kolostor egy ideig a konstantinápolyi patriarchátus közvetlen ellenőrzése alá tartozott, ami
azt jelenti, hogy egy ún. *stauropegiakê monê* volt. A jelzett évben azonban, mivel széke meg-
üresedett az utolsó apát halála miatt (kb. tíz évre), a bencések birtokába került.(62)

Úgy tűnik, hogy a 14-15. századok folyamán a görög egyház nyája főként a Tisza-vidéken
és Erdélyben élt nagyobb közösségekben. IX. Gergely pápa egyik 1234-ben írt levele szerint a
kunok térítésére alapított új latin püspökség területén voltak görög rítusú „ál-püspökök” (*pseu-
doepiscopi Graecorum ritum tenentes*), akik befolyást gyakoroltak nem csak a vlachokra, ha-
nem a magyarokra is.(63) A vlachok és a kárpátaljai rutének terjeszkedését jelentősen fokozta
a bizánci egyházi befolyás ezeken a területeken. Érdekes fényt vet erre a kérdésre egy 1391. évi
görög dokumentum, melyből kiderül, hogy a máramaros vármegyei Körtvélyesen egykor léte-
zett egy Szt. Mihály kolostor, melynek patrónusai támogatást szereztek a konstantinápolyi pát-
riárkától, hogy a kolostor *stauropegia* rangra emelkedjék, ami azt jelentette, hogy közvetlenül
a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alatt volt.(64) A munkácsi görög püspökség megalá-
pítása a 15. század közepén történt. Ez minden valószínűség szerint kapcsolatban van Izidor,
volt moszkvai (görög származású) metropolita budai látogatásával 1443-ban.(65) A görög egy-
ház tekintélyes magyarországi közösségére utalt Aeneas Sílvius Piccolomini, a későbbi II. Piusz
pápa. 1450-ben egy írásában a következő tanácsot adja V. Lászlónak, a későbbi magyar király-
nak: „... *dicerem autem etiam illa (sc. Graeca) tibi addiscenda, si facultas adesset; nam et ad
regnum Hungarie melius dirigendum, cui Greci complures subsunt, non parum conducere* . .
.”(66) Ebből nyilvánvaló, hogy nagyszámú görög élt Magyarországon, akik a görög egyházhoz
tartoztak, és a görög szertartási nyelvet használták.

Mint ismeretes, vannak ma is katolikusok magyar területen, akik a görög rítust követik
— az ún. „görög-katolikusok”, akiket X. Piusz pápa egyesített 1912-ben a hajdúdorogi püspök-
ségben. Annak eldöntése, hogy vajon ők hogyan kapcsolódnak a bizánci egyház középkori kö-
vetőihez, s hogy igazolni lehet-e etekintetben a folytonosságukat, a jövő kutatásának feladata.

Ford.: Z. Tóth Csaba

Az angol kiadás forrása: <http://www.jstor.org/stable/2491705>

Bulcsu (Bolosodes o tourkon) bizánci megkeresztelkedése, Madridi Skylitzes-krónika, p. 278 (www.wdl.org)

Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek honfoglaló magyar temetkezésből, 9-10. század, Tiszaeszlár-Sinkahegy (A honfoglaló magyarság, 1996, MNM, katalógus, p. 193)

Jegyzetek:

- 1 „Byzantine Christianity and the Magyars in the Migration Period,” *American Slavic and East European Review*, V, Nos. 1 4-I (1946), 29-45.
- 2 Ld. Nagy L., „Pannonia Sacra,” *Szt. István Emlékönyv* (Budapest, 1938), I, 29-148.
- 3 Ld. László Gy., „Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn,” *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LIX (1940), 125-146.
- 4 Ld. F. Dvornik, *Les Slaves, Byzances et Rome au IXe siècle* (Paris, 1926), pp. 147-183; *Les Legendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Prague, 1933), pp. 212-283; P. Váczy, *Szt. István Emlékönyv* (Budapest, 1938), I, 213-265.
- 5 Kutatásaim eredményei megjelentek magyarul néhány évvel ezelőtt, in *Szent István Emlékönyv* (Bp., 1938.) I, 387-422.
- 6 Ld. Moravcsik Gy., *Byzantinoturcica* (Budapest, 1942), I, 58-59; F. Dolger, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, VI (1942), 325.
- 7 Ld. *Scriptores rerum Hungaricarum* (Budapest, 1937-38), I, 87, 171, 310; II, 65-66, 144, 254.

- 8 Cedrenus, Bonn, p. 328. A szöveg kritikai kiadását ld. G. Moravcsik, *Szt. István Emlékkönyv*, I, 392.
- 9 Zonaras, Bonn, III, 484.
- 10 Ld. M. Szujumov, *Vizantijskoe Obozrenie* (1916), II, 106-166; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 190, 192.
- 11 *De administrando imperio*, Bonn, p. 175.
- 12 Ld. F. Dolger, *Historisches Jahrbuch* (1940), p. 400.
- 13 *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople* (Grumen, 1936), I, Fasc. II, Part V, 222. A. Vogt, *Echos d'Orient*, XXXVI (1933), 278.
- 14 *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, 109, 169, 308.
- 15 Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 2 1 2.
- 16 Ld. Moravcsik, *Szt. István Emlékkönyv*, I, 397.
- 17 V. Laurent (szerk.), *Bulletin de la Société historique bulgare*, XVI-XVIII (1940), 287-28.
- 18 Ld. V. Laurent, „L'Évêque des Turcs et le proèdre de Turquie,” *Académie Roumaine, bulletin de la section historique*, XXIII (1942), 2.
- 19 A. Popov (szerk.), *Istoriko-literaturnij obzor drevne-russkich polemičeskich sočinenij protiv Latinjan* (Moscow, 1875), pp. 176-188. Ld. A. Pavlov, *Kritičeskije opyty po istorii drevnejšej greko-russkoj polemiki protiv Latinjan* (St. Petersburg, 1878), pp. 78-80. V. G. Vasiljevskij, *Trudy* (St. Petersburg, 1909), II, 95-96.
- 20 *Polnoje sobranije russkich ljetopisej* (St. Petersburg, 1862), IX, 70.
- 21 Ld. J. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schrifte und das griechische Schisma* (Regensburg, 1869) III, 862-869.
- 22 Popov, *op. cit.*, pp. 187-188.
- 23 *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, 490-493.
- 24 Ld. I. Gošev, *Studi Bizantini e Neoellenici* (1940), VI, 139-146; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 163-165.
- 25 Ld. N. Mavrodinov, „Le Trésor protobulgare de Nagyszentmiklós,” *Archaeologia Hungarica*, XXIX (1943), 207-208.
- 26 M. Gyóni, *Magyar Nyelv* (1946), XLII, 43-49.
- 27 *Monumenta Germaniae Historica*, IV, 607.
- 28 A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae* (1937-1938), Vol. II, No. 2354.
- 29 *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, 386, 419.
- 30 Gombos, *op. cit.*, Vol. II, No. 3673.
- 31 *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, 317.
- 32 *Ibid.*, I, 192, 303; II, 63, 279.
- 33 *Ibid.*, II, 626.
- 34 Kritikai kiadás szerk. Czebe G., *A veszprémvölgyi oklevél görög szövege* (Budapest, 1916) [*Az államalapítás korának írott forrásai*, szerk. Kristó Gy., Szeged, 1999, az oklevél görög szövege, *Corpus Iuris Hungarici, Magyar Törvénytár*, 1000-1526, Bp., 1899, p. 347]
- 35 *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, 456.
- 36 *Ibid.*, II, 503.
- 37 Csemegi J. kiadatlan kutatása.
- 38 A. Theiner, *Vetera monumen historica Hungariam sacram illustrantia* (Rome, I 859), I, 29.
- 39 Ld. St. Kniezsa, *Archivum Europae Centro-Orientalis*, VIII (0942), I59-i6i.
- 40 Ld. M. Bárány-Oberschall, „The Crown of the Emperor Constantine Monomachos,” *Archaeologia Hungarica*, XXIV (1937), 89-90; Moravcsik, *Szt. István Emlékkönyv*, I, 94-95.
- 41 Ld. Moravcsik, *Szt. István Emlékkönyv*, I, 419.
- 42 Theiner, *op. cit.*, I, 9-11, 667-668.
- 43 *Kinnamos*, Bonn, p. 221. I. Rácz, *Byzantina pouemata peri ton ouggrikon ekstrateion tou autokratoros Manouel [Ouggroellênikai Meletai]* (Budapest, 194), pp. I9-20, 45.

- 44 Kinnamos, Bonn, p. 222.
- 45 Szerk. R. I. Szigeti, *Translatio Latina Ioannis Damasceni (De orthodoxa fide i.III.c. i-8.) saeculo XII in Hungaria confecta* [Ouggroellênikai Meletai 3] (Budapest, 1940). A. B. Terebessy, *Translatio Latina Sancti Maximi Confessoris (De caritate ad Elpidium i. I-IV) saeculo XII. in Hungaria confecta* [Ouggroellênikai Meletai 25] (Budapest, 1944).
- 46 Ld. Szigeti, *op. cit.*, pp. 22-35.
- 47 Ld. E. v. Ivánka, „Griechische Einflüsse im westlichen Geistesleben des XII. Jahrhunderts,” *Archivum Philologicum*, LXIV (1940), 211-217.
- 48 Ld. G. Sántha, *Le Leggende bizantine dei santi combattenti* [Ouggroellênikai Meletai 22] (Budapest, 1943).
- 49 Ld. G. Moravcsik, „The Holy Crown of Hungary,” *Hungarian Quarterly*, IV (1938), 656-667.
- 50 Kinnamos, Bonn, p. 227.
- 51 Ld. P. Váczy, „Les Racines byzantines du christianisme hongrois,” *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXIV (1941), 99-108.
- 52 Ld. G. Moravcsik, *American Slavic and East European Review*, V, Nos. 14-15 (1946), 41-42.
- 53 Ld. G. Moravcsik, „Pour une Alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle),” *Byzantion*, VIII (1933), 555-568.
- 54 Ld. L. B. Kumorowitz, „Das Doppelkreuz des ungarischen Wappens,” *Turul*, LV (1941), 45-62.
- 55 Ld. Moravcsik, „The Holy Crown of Hungary,” *Hungarian Quarterly*, IV (1938), 666-667.
- 56 Ld. J. Bödey, „Die ungarischen Beziehungen der Legende des hlg. Ivan von Rila,” *Archivum Philologicum*, LXIV (1940), 217-221.
- 57 Ld. V. Laurent, „Une Lettre dogmatique de l’empereur Isaac l’Ange au primat de Hongrie,” *Echos d’Orient*, XXXIX (1940), 59-77.
- 58 Ld. E. v. Ivánka, „Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn,” *Orientalia Christiana Periodica*, VIII, Nos. 1-2 (1942), 190-194.
- 59 *Significavit nobis 26. April, 1204 . . .*, ld. *ibid.*, p. 191.
- 60 *Venientes ad apostolicam 14. September, 1204 . . .*, ld. *ibid.*, p. 190.
- 61 Theiner, *op. cit.*, I, 9-11.
- 62 *Ibid.*, I, 667-668.
- 63 *In Cumanorum episcopatu 14. November, 1234 . . .*, ld. Ivánka, „Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn,” pp. 191-192.
- 64 Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, II, 156-157.
- 65 Papp G., *A munkácsi püspökség eredete* (Miskolc, 1940).
- 66 *Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria et Acta*, LXVII (1912), 138.

A ford. megj.:

* Ld. angolul, John Skylitzes: *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, ford. J. Wortley, Cambridge, 2010, és Cedrenus görög-latin facsimile kiadása www.archive.org

** A Nagyszentmiklósi kincs legújabb kutatásai avar eredetére világítanak rá, ld. Bálint Csanád, in *A Nagyszentmiklósi kincs – az avarok aranya*, Bp., MNM, kiállítási katalógus, 2002, és Z. Tóth Csaba: „A Nagyszentmiklósi kincs és a régi kaukázusi művészet, I. Östörténet, II. Motívum-párhuzamok”, *Országépítő*, 1998/2,3., www.orszagepito.hu, „Még néhány szó a Nagyszentmiklósi kincsről – a 2. és 7. számú korszok figurális ábrázolásai és néhány párhuzamuk”, *Mikes International*, 2013/2.

*** A későbbi kutatás már megállapította, hogy a Magyar Szt. Korona felső része eredetileg nem korona volt, hanem valamilyen egyéb, Szt. Istvánhoz kapcsolódó tárgy (könyvfedél, a szent király ereklyetartójának része, etc.), melyet az I. Gézának 1075-ben küldött alsó résszel egyesítettek Béla herceg részére, míg Konstantinápolyban élt, a bizánci-magyar trón várományosaként (1162-72). Vö. Z.T.Cs.: „A jövő

emléke – III. Béla bizánci szent koronája”, *ZMTE*, 2019 (a 2017. márc. 25.-i pentagram-felfedezésem részletesebb tárgyalása), és „Újabb észrevételek a magyar Szent Korona életrajzához”, *ZMTE*, 2022.